

О. ТРЕГУБ (Київ)

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФРН ТА НДР (1945-1990)

Формування колективної ідентичності німців у НДР та ФРН є аж ніяк не темою з минулого століття, що вичерпалась із руйнуванням берлінського муру і об'єднанням Німеччин. Навпаки, саме зараз, у часи переосмислення і реконструкції ідентичності у об'єднаній ФРН, як ніколи раніше, виявились актуальними дослідження колективних ідентичностей двох Німеччин, що мають прояв на усіх життєвих рівнях громадян держави, а тому визначають пріоритети розвитку держави в цілому. Оскільки ідентичність є неперервною у часі, колективна ідентичність сучасної ФРН перебуває у безпосередній залежності від тих конструкцій колективної ідентичності, що створювались упродовж сорока з лишнім років після закінчення другої світової війни і до 1990 року. Мета цієї статті полягає у визначенні тих засад, на яких формувалась колективна ідентичність ФРН та НДР. Адже, лише знайшовши згоду з минулим можна усвідомити причини кризи колективної ідентичності сучасної ФРН та виокремити шляхи та методи її подолання.

Аналіз сучасної західної літератури з проблеми колективної ідентичності ФРН та НДР засвідчує особливу увагу до неї таких вчених, як Т. Аш, Ф. Брунсен, Х. Велш, К. Джарауш, В. Зелф, Д. Конрадт, Р. Леммонз, П. Меркль, А. Пікель, С. Робтаутшер, Д. Розенберг, Г. Сееба, М. Фулбрук, Дж. Херф, Ф. Шорлеммер та інших. Попри детальність та різноплановість досліджень формування колективної ідентичності у Німеччинах 1945-1990 років, варто зауважити, що переважна більшість вчених звертає основну увагу на роль соціально-економічних чинників у конструюванні національної ідентичності, несправедливо ігноруючи значення культурно-історичних факторів. Вдалим прикладом аналізу економічно-політичних причин кризи колективної ідентичності Західної та Східної Німеччин є дослідження С. Робтаутшера. Щоправда, попри глибокий економічний та політичний аналіз формування ідентичності у ФРН та НДР, його дослідження видається не повним без урахування культурного та історичного чинників [23, с. 61-82]. На вирішальній ролі економіки у формуванні національних ідентичностей ФРН та НДР наголошують також Л. Леггерс та К. Джонсон [14; 15]. Натомість М. Фулбрук, досліджуючи політичну культуру та національну ідентичність роз'єднаної Німеччини, акцентує увагу на ролі голокосту у формуванні колективної ідентичності західних і східних німців [8]. Запропоновані детальні, проте одночасно односторонні погляди на процес формування національної ідентичності ФРН та НДР, не дають змоги охопити весь різнобарвний процес конструювання колективної ідентичності Західної і Східної Німеччин. Саме тому завдання даної статті полягає в усесторонньому аналізі колективної ідентичності ФРН та НДР, що враховує як політичні та економічні чинники конструювання національної ідентичності, так і культурно-історичні.

Своєрідною точкою відліку, що розпочала новий етап конструювання німецької колективної ідентичності, стала поразка у Другій світовій війні. По закінченню Другої світової війни німці, усвідомивши усю масштабність скоєної ними трагедії та свою причетність до злочинів нацистського режиму, зіштовхуються з кризою ідентичності, що виявляється на усіх рівнях: особистісному, регіональному, загальнонаціональному, європейському. Іронія долі Німеччини полягає, насамперед, у тому, що А. Гітлер прийшов до влади демократичним шляхом із чіткою програмою об'єднати усіх німців, зробити їх сильними, а також викоринити комунізм назавжди з Німеччини. Після закінчення доби нацизму і правління А. Гітлера, Німеччина опинилась розділеною, переможеною, слабкою, морально дискредитованою, а також до Східної Німеччини повернувся комунізм на важкі 40 років. Проте чи не найбільша іронія полягала у тому, що А. Гітлер, маніпулюючи націоналізмом, унеможливив апелювання німців до своєї історії як джерела міфів національної єдності і таким чином позбавив німців доступу до потужного ідентитету національної та етнічної ідентичності. По закінченню Другої світової війни націоналізм у Німеччині набув негативного забарвлення і став асоціюватись з нацизмом, ставши антитезою до демократії та здорової національної свідомості. На місце націоналізму мала прийти нова форма нормального існування німецької нації. Одразу після закінчення війни у квітні 1945 року було опубліковано знаменитий Бухенвальдський маніфест «За мир, свободу та соціалізм», що мав на меті врятувати Німеччину від безпрецедентного історичного колапсу. У маніфесті визначалась

стратегія та пріоритети зовнішньої та внутрішньої німецької політики. Зокрема, заперечувались усі прояви націоналізму, Німеччина повинна була перетворитись на європейську державу, увійти до англосаксонського культурного простору та помиритись з усіма сусідами, а також увійти до складу ООН, створення якої тільки планувалось [4, с. 157].

Над вирішенням німецької національної проблеми працювали й провідні німецькі науковці. Відомий німецький вчений Ф. Майнеке у 1946 році видав книжку «Німецька катастрофа», у якій цілий розділ присвятив «Дорогам до спасіння» німецької нації. Ф. Майнеке виокремив сфери, в яких Німеччина повинна духовно очиститись та відродитись, а саме релігійну та культурну. Вчений волів бачити майбутню Німеччину спілками однодумців у культурі, які він назвав спілками Гете [4, с. 160]. Такий культурний підхід до подолання кризи національної ідентичності німців був доволі утопічним, адже не враховував повоєнних настроїв самих німців, що воліли забути про своє походження та відмежуватись від усього німецького. Інший науковець Е. Фрідлаендер у 1947 році намагався відмежувати національне мислення від націоналістичного. Він застерігав від використання антинаціоналізму з метою дискваліфікації нації і народу, замість боротьби з націоналізмом. Е. Фрідлаендер виступав за «здорову національну свідомість». Таке позитивне, хоча й стримане ставлення Е. Фрідлаендера до усього національного зробило його аутсайдером наукової думки повоєнної Німеччини, що вкрай негативно та підозріло ставилась до всього, що мало національне забарвлення.

Історичний чинник, що нерозривно пов'язаний з німецьким націоналізмом, є одним з найважливіших ключів до розуміння німецької колективної ідентичності. Колективна ідентичність Німеччини упродовж другої половини двадцятого століття визначалась більшою мірою історичною відповідальністю, аніж іншими чинниками. Як зазначають Х. Велш, А. Пікель та Д. Розенберг, неспростовним залишається той факт, що усі політичні дискусії щодо майбутнього Німеччини невідривно пов'язані з усвідомленням минулого [25, с. 103]. Упродовж усієї своєї історії німці постійно намагаються знайти згоду з минулим. Поразка у Першій світовій війні спровокувала глибокі роздуми та спробу переосмислити і реконструювати свою національну ідентичність. У 1945 році німці знову зіштовхнулись з потужною кризою ідентичності, спричиненою як усвідомленням скоєного, так і розчаруванням у потужній національній ідентичності сконструйованій третім рейхом. Щоправда, націонал-соціалізм викликав серед німців неоднозначні почуття. Соціологічні опитування 1948 року, проведені на території ФРН, засвідчили, що понад 50% німців вважали націонал-соціалізм хорошою ідеєю, що була погано втілена, а у 1951 році 47% німців вважали найкращими роками німецької нації 20 століття проміжок з 1933 року і до 1939 року [26, с. 168]. Попри це, після падіння Третього Рейху у 1945 році більшість німців почали (відчужувати) дистанціювати себе від націонал-соціалізму. Це дистанціювання здебільшого було спричинене не самокритичними роздумами, а руйнуванням ілюзій, що виникло за ліквідацією режиму [6, с. 20]. Саме тому основними характеристиками німців у повоєнні роки були шок, розчарування, сором та аполітичність, а формування національної ідентичності не стояло на порядку денному Німеччини. К. Джарауш, Г. Сееба та Д. Конрадт зазначають, що у період з 1945 року по 1989 рік питання національної ідентичності Німеччини перебувало у перманентній сплячці [13, с. 37]. По закінченню війни населення Німеччини було залучене до відбудови країни і життя, а тому воно не мало часу на роздуми над своєю ідентичністю. Зокрема, опитування того часу свідчать, що з жовтня 1945 року по лютий 1949 року людей найбільше хвилювали питання їжі, одягу, житла та розшуку безвісти зниклих [20, с. 16-17]. А у 1948 році, за вісім місяців до створення ФРН та НДР, більшість населення Німеччини не вірили, що союзники залишать Німеччину об'єднаною державою, натомість 70% респондентів висловлювались за створення тимчасового уряду на чолі з союзниками і лише 12% - проти [20, с. 24-25]. Таким чином, переважна більшість населення залишалась байдужою до політики і воліла забути про своє німецьке походження, емоційний вакуум зайняв місце ефективних та інтеграційних зв'язків, що поєднували політичну культуру з національною спільнотою [13, с. 38]. Проте відсутність розмірковувань над проблемами національної ідентичності не означала, що німці враз зреклись почуття приналежності до певної національної спільноти, території, мови, історії та спільних культурних цінностей. Просто ці ідентитети національної ідентичності не знаходили свого місця у повоєнних Німеччинах, доки кожна з політичних еліт НДР та ФРН не взяла їх на озброєння у формуванні власної німецької національної ідентичності.

Процеси формування національної ідентичності у ФРН та НДР завжди відбувались в умовах конфлікту та протистояння не лише двох Німеччин, що фактично залишались двома державами однієї нації, а й двох кардинально протилежних систем – комунізму та капіталізму, що були непримиренними ворогами холодної війни. Таким чином, як у зовнішній, так і у внутрішній політиці ФРН та НДР завжди перебували у залежності від політики США та СРСР. Повоєнна Західна Німеччина, як ніколи до 1945 року, була інтегрована у західноєвропейський культурний меінстрім. Починаючи з другої половини 20 століття, ФРН перебувала у перманентній залежності від США, що проявлялась у різний спосіб. Так, одразу після закінчення другої світової війни, ФРН була окупована союзницькими військами, щоправда, хоча військова окупація закінчилась із підписанням 1955 року Паризької угоди, вона набула інших форм і вияву. Внутрішня і зовнішня соціально-економічна, військова та гуманітарна політика ФРН залишалась залежною від Заходу. Як наслідок такої залежності, ідентичність ФРН формувалась у трирівневному вимірі. По-перше, ФРН як держава, була продуктом холодної війни. Саме тому формування політичної культури західних німців та їх національної ідентичності базувалось на протистоянні комунізму. Західні партнери вбачали у ФРН міцний антикомуністичний бастион. Незважаючи на те, що частина Німеччини – НДР – залишалась з іншого боку залізної завіси, західні німці навчилися палко ненавидіти комунізм та усі його здобутки, а отже, що одразу після об'єднання Німеччини далось в знаки, громадяни ФРН не сприймали та заперечували усю історію НДР, як невдалу, непотрібну та неправильну. Щоправда, антикомунізм мав певні труднощі у ФРН, оскільки практика антибільшовизму третього рейху незумисно легітимізувала певні ідеологічні переконання нацистів. По-друге, формування західнонімецької національної ідентичності, цінностей та культури перебувало під впливом і чітким керівництвом США. США, як політичний наставник та поручитель, були тим бажаним ідеалом, якого у майбутньому мала досягти ФРН. По-третє, відчуття неможливості керувати власними національними долею і розвитком спровокувало потужну течію антиамериканізму у суспільстві ФРН. Як зауважує А. Марковіц, особлива природа американського позиціонування у Федеративній Республіці стала наслідком приривчастого і ускладненого розвитку німецької ідентичності у повоєнній Європі. Саме «німецька

винятковість» та зв'язок зі Сполученими Штатами і усім американським мали інший якісний вияв у ФРН, ніж у інших європейських державах. Американізм та антиамериканізм стали зворотними боками однієї і тієї ж монети [17, с. 53].

Характерною ознакою повоєнної Західної Німеччини була кардинальна зміна цінностей. Як не дивно, але саме невдалий досвід націонал-соціалізму дав можливість створення у ФРН ліберально-демократичного соціально-політичного ладу. Р. Далтон зазначає, що авторитаризм був несумісний з повоєнними соціальними системою та нормами, що кардинально змінились і відображали нову реальність; таким чином, Західна Німеччина заохочувала своїх громадян бути більш незалежними та менш шанобливими до влади [7, с. 59-61]. Щоправда зміна ціннісних орієнтирів була притаманна усій повоєнній Західній Європі, що повернулася до постматеріальних цінностей. Зокрема, у 1960-х роках домінував міжкультурний діалог, у 1970-х – популярності набув феміністичний та екологічний рух, а 1980-х роках зелені активно долучались до політичного життя.

На відміну від активного соціально-політичного розвитку суспільства у ФРН, НДР законсервувалась у соціалізмі радянського типу. Підпорядкованість політиці СРСР виявлялась не лише у визначенні напрямків зовнішньополітичної стратегії НДР, а й у пріоритетах внутрішньодержавного розвитку. Антинацизм був вдало використаний для конструювання нової колективної ідентичності громадян НДР. Усвідомлення того, що кожен, хто був проти НДР автоматично ставав прихильником нацизму і фашизму, не дало можливості розвитку опозиційного руху в НДР. Як результат вдалої політики, опозиційний рух ніколи, до 1989 року, не був потужним та численним у Східній Німеччині. Винятком може слугувати короткотривалий та швидко придушений виступ берлінських робітників 16-17 червня 1953 року. Як зауважує В. Запф, з 1953 року в НДР не було не лише опозиції, а й контреліти [27, с. 41]. Проте, заперечувати факт опозиційності НДР було б не зовсім коректно. Опозиційний рух Східної Німеччини набув особливої форми і був спрямований та керований керівництвом НДР. Зокрема, він полягав у опозиційності нацизмові та фашизмові. Таким чином, опозиційний рух громадян НДР був соціалістичним та лояльним до НДР [23, с. 70]. С. Робтеутшер розглядає соціалістичну систему НДР як «заморожувача» реальності, що не давала змоги суспільству модернізуватися. У той час, як суспільство Західної Німеччини модернізувалось та розвивалось у межах капіталістичної ліберально-демократичної системи, конкурентної економіки та індивідуалізму, патерналістська та тоталітарна система Східної Німеччини не давала можливості суспільного розвитку, що міг зашкодити самій системі. У результаті у період з 1961 року, коли почалось спорудження берлінського муру, і до 1989 року НДР була позбавлена історії. Ця позаісторичність виявилась у відсутності ряду важливих подій: критичного аналізу нацистського минулого, економічної модернізації, студентських рухів спротиву та революцій, жіночих рухів та іншого. [23, с. 66]. Саме тому демонстрації 1989 року були доволі неочікуваними і мали на меті модернізацію, а не руйнування НДР. Як зазначає Г. Нойгебауер, ліквідація НДР була шоком як для правлячої еліти, так і для опозиційного руху [21, с. 309]. З іншого боку, саме у часи змін виявлялась справжня колективна ідентичність східних німців. Зокрема, правозахисник Ф. Шорлеммер зазначає, що короткотривала, але успішна ідентичність НДР тривала з жовтня 1989 року, коли Е. Хонекер подав у відставку і до об'єднання Німеччин [24, с. 21]. Таким чином, чи не єдиним потужним суспільним рухом у НДР був антинацизм. Хоча й пильно керований правлячою елітою, він знаходив палку підтримку серед усього населення Східної Німеччини.

Антинацистський рух у ФРН також не втрачав актуальності, хоча й набув кардинально іншого спрямування, ніж у НДР. ФРН розглядала третій рейх та його злодіяння як прояв тоталітаризму. Підсилене холодною війною, таке розуміння гітлерівської Німеччини пов'язувало її зі сталінським режимом, а отже і з НДР [16, с. 348]. Е. Ройтер у 1948 році сформулював позицію ФРН щодо НДР таким чином: «знову з'явився диктатор, що бажає пригнітити наш народ, зламати нашу моральну та політичну волю опиратись йому» [10, с. 265]. Таким чином, Ройтер Е. показав, що сталінізм і націонал-соціалізм – це різні сторони однієї монети, і лише ФРН є єдиною легітимною Німеччиною, а її національна ідентичність – справжня і правильна.

На протигагу, керівництво НДР конструювало національну ідентичність німців на усвідомленні того, що націонал-соціалізм так само, як і ФРН, виріс із індустріального капіталізму, а НДР заснували та очолюють найбільші противники нацизму, що перемогли А. Гітлера у Другій світовій війні. Правляча еліта НДР намагалась залишити живими спогади про війну і поставити їх на службу своєї політики та ідеології. Зокрема, щорічний вересневий День пам'яті жертв нацистського терору перетворився на один із засобів «боротьби за мир», що була потужним чинником ідентифікації східних німців з комуністичною системою. Таким чином, «одинадцять мільйонів європейців невинно закатованих нацистським режимом враз перетворились на борців за мир і гуманність; усі, хто заперечував нацизм були, в першу чергу, борцями за мир» [11, с. 257-294]. Таким чином, дні пам'яті були позбавлені почуття скорботи і жалю, а натомість були сповнені піднесення та гордості за антифашистський спротив, а Е. Телманн, комуніст та противник нацизму, став світлим образом для наслідування прийдешніми поколіннями у боротьбі за мир. Радянський Союз позиціонував комунізм як єдину легальну систему, що має право на існування, оскільки вона перемогла нацизм. У той час Корейська війна та зовнішня політика США в Європі прирівнювались до гітлерівської агресії. Сполучені Штати і весь капіталістичний світ поставали у збірному образі найбільшого зла: імпераліста та мілітариста. Так, боротьба проти нацизму переросла у боротьбу з ФРН, як спадкоємицею нацизму. На відзначенні річниці Бухенвальдського меморіалу 14 вересня 1958 року О. Гротевол закликав «не бути байдужими до щоденної боротьби з нацизмом. Ця боротьба тепер означає опозицію до переозброєння Західної Німеччини. Адже ФРН несе нову загрозу миролюбивим людям. І хоча гітлерівський фашизм був переможений у 1945 році, він був остаточно викоренений лише у НДР, а ФРН продовжує агресивну політику нацистів». [10, с. 176-177]. Таким чином, окупація Радянським Союзом східної частини Німеччини пояснювалась визволенням німців від нацизму. Долучившись до комуністичної ідеології, німці проходили ритуал катарсису і тепер вони ставали сподвижниками Е. Телманна, борцями проти нацизму і фашизму, а відповідальність за злодіяння гітлерівського режиму поступово перекладалась на ФРН.

Використання нацизму для дискредитації ФРН в очах громадян НДР та усього соціалістичного табору було вкрай актуальним серед політичної пропаганди НДР. Особливого успіху та розголосу набув пошук нацистів в уряді К. Аденауера. Щоправда, звинувачення канцлера у нехтуванні люстрацією та частковій реставрації старої еліти, не були

видакою політбюро НДР. Така критика лунала, в першу чергу, від політиків, журналістів та інтелігенції ФРН, але вона була вдало використана політиками НДР для формування негативного образу Західної Німеччини. Зокрема, А. Норден, як очільник Комітету з об'єднання Німеччини, організував у травні 1957 року прес-конференцію «Вчорашні криваві судді А. Гітлера, сьогоднішня судова еліта Бонна», у якій перерахував 118 суддів епохи нацизму, що продовжували працювати в судах ФРН. 1959 року Комітет з об'єднання Німеччини опублікував доповідь «Ми звинувачуємо: вісімсот нацистських суддів працюють на режим К. Аденауера». Головним завданням даної публікації було не лише виголосити імена нацистів, що залишились при владі в ФРН, але й показати, що усі очільні посади у НДР займають борці з нацизмом, ветерани війни. Таким чином, «жертви А. Гітлера – це жертви К. Аденауера, а гітлерівські судді-вбивці – це судді К. Аденауера» [22, с. 120-133]. Також розголосу набули показові суди над представниками уряду ФРН Т. Оберландером та Г. Глобке, що звинувачувались у нацистських злочиннях проти людства. 1965 року А. Норден разом з Національним Фронтом опублікував Коричневу Книгу, в якій перелічувалось 1900 злочинців-нацистів, що перебували при владі у ФРН, були економічною чи політичною елітою держави, або отримували престижну пенсію за вислугу років.

Формування національної ідентичності ФРН у повоєнні часи також неминуче перебувало під впливом нацистського минулого. Проте, важливою відмінністю політики ФРН від НДР, було визнання провини та каяття. З двох Німеччини лише уряд ФРН почав виплату компенсацій постраждалим від нацизму. Колективна ідентичність громадян ФРН конструювалась не лише на усвідомленні злочинів нацистів, а й на намаганні амністуватися активною проєвропейською політикою. Так, у зовнішній політиці ФРН рухалась у західному напрямку, визначивши для себе пріоритетну місію збереження миру в Європі і в світі. Зовнішньополітична, а, зокрема, й західноєвропейська доктрина у повоєнній Західній Німеччині формувалась під величезним впливом першого канцлера ФРН К. Аденауера та США. Зовнішньополітична концепція К. Аденауера передбачала зближення європейців. Він обстоював доктрину європейської спільноти, покладаючись на фундаментальні моральні норми і духовні цінності. Зовнішня політика Федеративної Республіки, починаючи від поділу держави на НДР та ФРН і аж до 1970-х років, відзначалась лояльністю до Європи і США та пріоритетністю європейської єдності над німецькою. Підтримуючи західноєвропейський напрямок інтеграції, К. Аденауер відкидав будь-які пропозиції СРСР щодо об'єднання Німеччини на умовах Радянського Союзу. Через конфронтацію зі східним сусідом та нехтування єдністю Німеччини, К. Аденауер намагався створити образ ФРН – захисника Європи від експансії комунізму. Зокрема, виступаючи у Бамберзі у липні 1952 року канцлер зазначав, що для Бонна стало віднині не «Німеччина насамперед», а скоріше «Європа насамперед» [1, с. 29]. Саме тому, забувши про постійні територіальні претензії та конфлікти між Німеччиною та Францією, ці держави виступили засновниками Європейського об'єднання вугілля і сталі, Європейського економічного співтовариства, та Європейського співтовариства з атомної енергії, що з часом трансформувались у ЄС. У повоєнний час Бонн взяв на себе роль захисника миру і стабільності в Європі. У часи холодної війни європейська безпека трактувалась Бонном насамперед як зміцнення позицій країн Заходу у протистоянні з СРСР, а отже, й з НДР. Послідовники К. Аденауера – Л. Ерхард і К. Кізіґер – продовжували політику протистояння Радянському Союзу, не беручи до уваги потепління у відносинах між Заходом і Сходом. Ситуація кардинально змінилась з приходом до влади уряду соціал-ліберальної коаліції на чолі з В. Брандтом. Зовнішня політика уряду В. Брандта спиралась на доктрину СДПН – «до змін через зближення», розроблену у 60-х роках Е. Баром. У цій доктрині йшлося, що є завдання, які виконати можуть лише німці завдяки своєму особливому стану розділеної нації. У 1973 році на з'їзді у Ганновері канцлер В. Брандт заявив, що німецькі соціал-демократи як правляча партія поставили перед собою великі завдання, що є одночасно їх боргом перед Європою, і в Європі – це наполеглива робота заради миру, будь-то в рамках міжнародних чи національних зусиль, це баланс інтересів, примирення і добросусідства з нашими партнерами на Сході, це – терпелива участь у процесі розрядки шляхом роззброєння, економічного, технічного, наукового обміну, це насамперед розвиток людських і культурних контактів й тим самим гуманізація життя між Сходом і Заходом [1, с. 34]. Розпочатий діалог зі Сходом, як місію Німеччини забезпечити мир та стабільність в Європі, продовжували наступні уряди на чолі з канцлерами Г. Шмідтом та Г. Колем.

Що ж стосується НДР, то у своїй міжнародній політиці вона була, як і кожна інша держава соціалістичного блоку, заручницею політики Москви. Проте міжнародна політика НДР є цікавою з позиції її неочікуваного антисемітизму. Досить швидко правляча еліта Східної Німеччини забула про провини нацистів перед євреями. Більше того, євреї, як жертви А. Гітлера, були вилучені не лише з офіційної риторики, їхнє місце під час вшанувань жертв нацизму посіли герої-комуністи, борці з фашизмом. Так, євреї перетворились з жертв на ворогів. З початком Шестиденної війни у 1967 році В. Ульбріхт виступив з промовою у Лейпцигу, у якій палко засудив агресію Ізраїля, Західної Німеччини та США, оголосивши про «антиарабську змову між Бонном та Тель-Авівом» [10, с. 198]. Східна Німеччина, звинувачуючи Ізраїль у імітуванні політики А. Гітлера, коли той під покривом ночі напав на Радянський Союз, підтримувала арабський світ. У 1969 році НДР розпочала дипломатичні відносини з Єгиптом, Іраком, Суданом, Сирією та Південним Єменом. Вже через кілька років, у 1971 році Я. Арафат вперше відвідав з офіційним візитом Берлін, а у 1973 році Організація визволення Палестини (ОВП) відкрила своє представництво у столиці НДР, що у 1980 році отримало статус посольства. Також у 1973 році було підписано угоду про надання Палестині медичної допомоги та зброї. Як активна учасниця ООН, НДР постійно виступала з резолюціями про порушення прав палестинського народу, геноцид Ізраїлем Палестини та агресію Ізраїля. НДР була єдиною державою комуністичного табору, яка до 1989 року так і не розпочала дипломатичні стосунки з Ізраїлем.

У внутрішній політиці обох Німеччин важливе місце посідав територіальний фактор, що мав суттєвий вплив на формування німецької національної ідентичності упродовж тривалого історичного проміжку. Ще з часів романтиків 19 століття він надавав природі та ландшафту рідного краю визначальних характеристик, що укорінюють людину та пов'язують її з певною нацією. Формування ідентичності ФРН неймовірно ускладнював той факт, що історичний центр держави – Берлін – знаходився на території комуністичної НДР. Спробою розв'язання цієї проблеми було не визнання географічних меж ФРН. Зокрема, до 1973 року, коли Верховний суд ФРН ухвалив рішення, відповідно до якого ФРН повинна була визнати географічно-політичні межі НДР, про що йшлося в угоді, підписаній між керівництвом ФРН та НДР у 1972 році, ФРН не

визнавала свої існуючі географічні межі. Оскільки у ФРН право друкування атласів і карт належало приватним підприємцям різних земель, то воно відбувалось без чіткого державного керівництва і контролю і залежало від переконань та ідеології видавців. Таким чином, у атласах і картах сформувалось декілька варіантів німецьких кордонів. По-перше, кордон між ФРН та НДР позначався так само, як і адміністративно-територіальні межі самої ФРН, тобто не визнавався поділ Німеччини на дві незалежні держави. По-друге, досить часто територія Німеччини зображувалась у довоєнних межах 1937 року. По-третє, іншим варіантом меж Німеччини було визнання кордонів, що сформувались після завершення другої світової війни [9, с. 150]. Що ж стосується Східної Німеччини, то до 1959 року на усіх атласах та картах НДР не було чіткого географічно-політичного поділу між двома сформованими німецькими державами. Уся німецька територія позначалась єдиною назвою – Deutschland – Німеччина. Лише після офіційного набуття незалежності НДР, прагнучи довести свою першість та визначальність у процесі формування об'єднаної німецької нації, почала відокремлювати свої географічно-політичні межі у атласах та картах, розміщувала Західну Німеччину на окремих аркушах, та, позначала її Westdeutschland або WD, розташовувала у кінці алфавітних списків, а Deutsche Demokratische Republik або DDR – на першому місці. Лише після підписання основної угоди 1972 року, НДР почала офіційно використовувати ФРН як назву для Західної Німеччини.

Також лідери Західної Німеччини до 1960-х років закликали громадян підтримувати цінності ліберальної демократичної конституції, але сприймати ФРН, як тимчасове політичне утворення, що проіснує доки Німеччина не об'єднається в єдину демократичну державу зі столицею у Берліні. Окрім того, неодмінно зазначалось, що єдиною легітимною Німеччиною для усіх німців, що живуть у її межах чи по за ними, є Західна Німеччина. Що ж стосується сприйняття поділу Німеччини самим населенням ФРН, то у період з 1951 року по 1976 рік частина дорослого населення, що втратила віру у можливість об'єднання Німеччин зросла з 28 % до 65% [3, с. 227-228]. А у 1969 році 50% німців ФРН були готові офіційно визнати НДР як незалежну державу [19, с. 27]. Разом з тим, частка населення, що погоджувалась з кордоном між Східною Німеччиною і Польщею також зросла з 8% у 1951 році до 61% у 1972 році. Поступово німці погодились з існуючими кордонами. На початку 1970-х років дві третини громадян ФРН ставили на перше місце пріоритети європейської інтеграції, а не об'єднання Німеччин.

Що ж стосується ролі територіально-географічного чинника у конструюванні колективної ідентичності громадян Східної Німеччини, то у Конституції 1968 року зазначалось, що «НДР та її громадяни, докладаючи зусиль до подолання роз'єднаності Німеччин, спричиненої імперіалістами, крок за кроком будуть рухатись у напрямку об'єднання, допоки обидві Німеччини не об'єднуються на основі демократії та соціалізму», щоправда у жовтні 1974 року ця стаття була вилучена з Конституції і НДР проголошувалась «споконвічним і непорушним союзником Радянського Союзу Соціалістичних Республік» [5, с. 189].

Аналізуючи процес конструювання колективної ідентичності у ФРН та НДР, важливо також звернути увагу на сприйняття цієї ідентичності громадянами двох Німеччин. Зокрема, варто зазначити, що почуття національної гордості та ідентичності не викликало багато ентузіазму у західних німців. У 1950-ті роки на запитання, що для вас означає бути німцем, більшість жителів ФРН відповіла бути працьовитим, стараним та добробут, якого ми досягли. Таким чином, західні німці більше уваги звертали на позитивні економічні перетворення в державі, ніж на національні почуття. Однак, у 1972 році В. Брандт розпочав свою передвиборчу кампанію з гаслом: «Німці, ми можемо пишатися нашою Батьківщиною!». Кампанія В. Брандта була успішною, адже ніхто не міг звинуватити соціал-демократів, що виступали палкими противниками нацизму та фашизму у підтримці неонацистських поглядів. Дана кампанія дала змогу західним німцям по-новому подивитись на свою батьківщину і дещо переосмислити традиційний патріотизм. Зокрема, соціологічне опитування 1975 року показало, що на запитання, чи слова «батьківщина» та «патріотизм» у сучасному світі звучать коректно і правильно, 60% західних німців відповіло схвально [13, с. 45]. У період з 1960 року по 1980 рік усе більша кількість німців звертала увагу на підтримку демократичних інститутів та процесів. Зокрема, вони пишались конституцією ФРН, законами, політичними інститутами та системою освіти [13, с. 41]. Отже, така статистика дає підстави говорити, що національна ідентичність ФРН набула форм конституційного патріотизму.

Ідентичність громадян НДР також вибудовувалась на відчутті економічного соціалістичного чуда. До 1970 року у НДР суттєво покращився економічний стан. В обмін на слухняність східні німці отримали сучасні квартири та доступ до товарів, що забезпечили радянські енергетичні ресурси та кредити, взяті у ФРН. У 1970-х роках американський вчений Л. Легтерс піддав жорсткій критиці однобоку і войовничу риторику холодної війни 1950-х і 1960-х років та закликав колег визнати той факт, що «економічне чудо відбулось як у Західній, так і у Східній Німеччині; проігнорована економіка стала однією з найпотужніших індустріальних сил Східної Європи» [15, с. 2]. Також К. Джонсон зазначав, що комуністичні суспільства перетворились на індустріальні суспільства зі зростаючою внутрішньою стабільністю [14, с. 47]. Соціалістичний режим зумів досягти певного успіху у розвитку економіки НДР, як наслідок населення почало оптимістично сприймати економічне майбутнє Східної Німеччини. Економічне чудо НДР набувало особливого значення та ваги у порівнянні з економічним розвитком інших країн соціалістичного блоку. Таким чином, спираючись на опитування громадської думки 1970-х та рівень економічного розвитку НДР, ряд західних науковців, зокрема, Л. Легтерс, Ф. Лутц та К. Джонсон, приходять до висновку, що становлення соціалістичної ідентичності на основі офіційної політики НДР відбулось. Проте, ряд західних дослідників, зокрема П. Томпсон та Д. Хемелейнен, зазначають, що НДР не спромоглась сформувати справжню національну ідентичність, адже усі намагання створити національну ідентичність були пов'язані з відмежуванням від ФРН та протистоянням капіталістичній системі [12, с. 70].

Таким чином, НДР як держава мала багато особливостей. Перш за все, це була держава, утворена не волевиявленням громадян, а міжнародними обставинами, що склались по закінченню Другої світової війни. Це були штучно відмежовані від решти Німеччини територія та населення, що відтак мали сформувати окрему державу. Поставлене завдання перед політичною елітою було доволі складним, адже НДР та ФРН пов'язували не лише спільна культура, мова, історія, відповідальність за злочини другої світової війни, а й міцні родинні зв'язки. У той час, як ідентичність Західної

Німеччини вибудовувалась на відчутті економічного чуда та успіхів демократичної політичної системи, східнонімецька еліта намагалась нав'язати громадянам НДР штучну соціалістичну національну свідомість та антифашистську ідентичність. Соціалістична соціалізація розпочиналась ще у ранньому віці в дитячих садочках, які неодмінно відвідували усі діти НДР в межах державної політики працевлаштування жінок. Надалі, конструювання соціалістичної ідентичності продовжувалось у школі, де значну увагу приділяли вивченню марксизму-ленінізму, російської мови та залучали молодь до різноманітних організацій: молоді піонери, піонери Е. Тельмана, а також вільна німецька молодь. Участь у даних організаціях тривала до 25 років та надалі замінювалась вступом до партії. Соціальне життя дорослого населення було тісно пов'язане з роботою, виконанням державного плану, святкуванням різноманітних заходів, організованих профспілкою, що підпорядковувалась партії. У вільний час населення НДР милувалось творами мистецтва, насолоджувалось літературою та брало участь у культурному житті держави, що відбувалось у межах соцреалізму та під пильним керівництвом цензури. У 1961 році, у час спорудження берлінського муру та закриття західного світу для Східної Німеччини, Соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН) вирішила наповнити соціалістичну свідомість німців патріотичними почуттями, ввівши поняття «соціалістична національна свідомість», що було поєднанням соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Нова програма партії 1963 року визначала соціалістичну національну свідомість як «любов до НДР та гордість за досягнення соціалізму» [18, с. 18]. Досягнення соціалізму полягали не так в економічній сфері, як у спорті, зважаючи на досягнення східнонімецьких спортсменів на олімпійських іграх. Іншим засобом заохочення соціалістичного патріотизму стало святкування загальнодержавних свят: річниць заснування НДР у 1949 році, першого травня, відзначення днів народження і смерті видатних комуністів-соціалістів, навіть, спорудження антифашистського берлінського муру стало приводом до загальнодержавного святкування з гучними парадом та виступами. Однією з найбільших проблем, з якою зіштовхнулось керівництво НДР у конструюванні ідентичності Східної Німеччини було усвідомлення населенням того факту, що по інший бік берлінського муру живуть такі ж самі німці з такою ж культурною, етнічною та історичною спадщиною, з тотожною мовою. Для розв'язання цієї дилеми було використано формулу, відповідно до якої єдина і справжня Німеччина це – НДР, лише подолавши фашизм у ФРН та, об'єднавши на основі соціалізму дві Німеччини, можна досягти справжнього щастя та процвітання для усієї нації. Проте, на початку 1970-х років дана формула втратила свою актуальність у зв'язку з заявою В. Брандта, відповідно до якої ФРН та НДР проголошувались двома державами однієї нації. У відповідь у своєму новорічному зверненні до громадян НДР В. Ульбріхт заявив, що НДР переживає народження соціалістичної німецької нації, що закорінена у багатовіковій традиції німецького гуманізму та демократії, на відміну від ФРН, що переживає американізацію та імперіалізм [18, с. 72]. Також у 1971 році новий перший секретар СЄПН Е. Хонекер заявив, що історія сама розв'язала німецьке національне питання, адже справжня соціалістична нація розвивається лише у НДР. У доповіді на засіданні політбюро у травні 1971 року Е. Хонекер зазначив, що фундаментально різні німецькі нації існують на німецькій землі: соціалістична нація в НДР та буржуазна – у ФРН. Вони безумовно будуть паралельно існувати допоки всевітній історичний процес трансформації капіталізму в соціалізм не поглине ФРН. Лише за умови подолання соціалізмом монополії капіталізму у ФРН, соціалістична нація під проводом пролетаріату також розвинеться і у Західній Німеччині. Саме ця подія стане відправною точкою у вирішенні національного питання на німецькій землі [18, с. 76].

Таким чином, правляча партійна еліта давала зрозуміти, що НДР перебуває у незворотному процесі конструювання соціалістичної ідентичності. Таку рішучу позицію НДР можна пояснити декількома факторами. По-перше, загрозливими намірами ФРН зблизитись з НДР та втручанням ФРН у внутрішню політику НДР, особливо після проголошенням В. Брандтом наміру втілювати Ostpolitik. По-друге, НДР намагалась досягти міжнародного визнання шляхом набуття членства в ООН. По-третє, Е. Хонекер прагнув довести свою відданість СРСР, що була скомпрометована занадто автономною політикою В. Ульбріхта. Зрештою, у 1970-х НДР потребувала рішучих змін, що й запровадив перший секретар СЄПН Е. Хонекер. Таким чином, Е. Хонекер намагався позбутися питання національної ідентичності Східної Німеччини та розпочати нову еру в історії НДР. Усі наміри ФРН апелювати до класичного визначення нації як до політичної єдності, що має спільні традиції, культуру, історію, територію та мову зазнавали нищівної критики з боку політичної пропаганди НДР. Зокрема, А. Норден зазначав, що ФРН та НДР вже давно розвиваються кардинально протилежним чином, ці дві держави не мають спільної території, їх громадяни ведуть різний спосіб життя та мають відмінне мислення та не підтримують спільну культуру, а також по-різному інтерпретують історію. А щодо мовного питання, то німецькою мовою розмовляють також і австрійці, швейцарці, східні французи та багато інших людей. Об'єднати усіх цих людей в одній ФРН означало б втілити мрії А. Гітлера про велику Німеччину [18, с. 82]. Проте висновки СЄПН про існування соціалістичної національності в НДР не знаходили схвалення серед населення Східної Німеччини, хоча й не викликали активної протидії. Дослідження громадської думки, що ініціювалось СЄПН засвідчило, що хоча більшість населення і визнавала існування двох німецьких держав, проте не усвідомлювала різниці у національній ідентичності НДР та ФРН. Визнаючи НДР за свою батьківщину, громадяни Східної Німеччини не розуміли намірів керівництва СЄПН відмежуватись від ФРН. Також, олімпійські ігри 1972 року у Мюнхені, на яких НДР та ФРН вперше були представлені різними командами засвідчили, що громадяни Східної Німеччини вболівають в однаковій мірі за обидві німецькі команди. У звіті відділу пропаганди зазначалось, що громадяни НДР, усвідомивши, що вони живуть у соціалістичній державі, продовжують підтримувати німецьку національну ідентичність, а тому потрібно вести інтенсивну ідеологічну роботу аби кожен громадянин у повній мірі усвідомив свою соціалістичну національну ідентичність [18, с. 95]. Нова конституція Східної Німеччини 1974 року стала одним із засобів такої ідеологічної роботи. На відміну від попередніх змін до Конституції 1949 року, внесених у 1968 році, редакція Конституції 1974 року була проведена особисто Е. Хонекером без консультацій з науковцями та без референдуму. Стаття 1 Конституції 1974 року визначила НДР як «соціалістичну державу робітників та селян», замінивши попереднє визначення – «соціалістична держава німецької нації», стаття 8, у якій йшлося про прагнення об'єднати Німеччину, була вилучена з нової редакції Конституції, а у статті 6 доводилась довічна відданість НДР Радянському Союзу [18, с. 21]. Для гучнішого наголосу на соціалістичному вимірі ідентичності НДР було вилучено слово «Німеччина» з назв державних установ, перейменовано готель «Німеччина» у Лейпцигу на «Інтерготель

Лейпцига» та позбавлено слів національний гімн НДР, оскільки вони мали загально німецький зміст. З 1975 року в НДР почали офіційно розрізняти національність та громадянство. Відтак, усі громадяни НДР формували соціалістичну націю, що була у пріоритетному стані над етнічною національністю. У 1980-х роках відбулась потужна ревізія історичного спадку Німеччини і, після доопрацювань біографій провідних історичних постатей, Лютер та Бісмарк, як справжні соціалісти, увійшли в історію НДР.

Формування колективної ідентичності у ФРН та НДР у 1945-1990 роках мало однакові часові та концептуальні точки відліку, проте різне змістовне наповнення та втілення. Антифашизм, боротьба за мир і стабільність в Європі і в світі, стрімкий економічний розвиток, прагнення об'єднання були спільними для обох Німеччин, проте втілювались кардинально протилежними методами. Саме формування колективної національної ідентичності у обох Німеччинах у повоєнні роки заклало фундамент сучасної кризи національної ідентичності в об'єднаній ФРН. Такі феномени як ностальгія, «стіна в головах», несприйняття сходом заходу і навпаки коріняться в сорокарічному роз'єднанні держави і створюють потужні перепони на шляху до конструювання єдиної національної ідентичності ФРН.

1. Кудряченко А. І. Європейська політика ФРН (1970-1991 pp.). – К.: Наукова думка, 1996. – 240 с.
2. Afhuerpe S., Dohmen F., Hammerstein K. Germany is Tired of Footing the European Bill. <http://www.spiegel.de/international/spiegel/0,1518,348546,00html>
3. Almond G., Verba S. The Civic Culture Revisited: An Analytic Study. – Boston: Little Brown, 1980. – 392 p.
4. Alter P. Nationalism and German politics after 1945. // Breuilly J. eds. The State of Germany. The national idea in the making, unmaking and remaking of a modern nation-state. – London, New York: Longman, 1992. – 243p.
5. Ash T. G. In Europe's Name: Germany and the Divided Continent. – New York: Random House, 1993. – 680 p.
6. Brunssen F. The New Self-Understanding of the Berlin Republic: Readings of Contemporary German History. // Taberner T. and Finlay F. eds. Recasting German Identity. Culture, Politics and Literature in Berlin Republic. – New York, Rochester: Camden House, 2002. – 282 p.
7. Dalton R. A Changing Social Consciousness. // Merkl P. eds. The Federal Republic of Germany at Forty. – New York, London: New York University Press, 1989. – 482 p.
8. Fulbrook M. Nation, state and political culture in divided Germany 1945-1990. // Breuilly J. eds. The state of Germany. The national idea in the making, unmaking and remaking of a modern nation-state. – London, New York: Longman, 1992. – 243 p.
9. Herb G. Double Vision: Territorial Strategies in the Construction of National Identities in Germany 1949 – 1979. // Annals of Association of American Geographers. – 2004. - № 94 (1). – P.140-164.
10. Herf J. Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germans. – Cambridge, London: Harvard University Press, 1997 – 527 p.
11. Herf J. German Communism, the Discourse of Antifascism, and the Jewish Catastrophe. // Boyer J., Geyer M. eds. Resistance against the Third Reich: 1933-1990. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 357 p.
12. Hogwood P. Identity in the Former GDR: Expressions of "Ostalgie" and "Ossi" Pride in United Germany. // Kennedy P., Danks C. eds. Globalization and National Identity. Crisis or Opportunity? – New York: Palgrave, 2001. – 256 p.
13. Jarausch K. H., Seeba H. C., Conradt D. P. The presence of the past. Culture, opinion and identity in Germany. // Jarausch K. H. eds. After Unity. Reconfiguring German Identity. – Oxford: Berghahn Books, 1997. – 216 p.
14. Johnson K. Changing in Communist System. – Stanford: Stanford University Press, 1970. – 287p.
15. Legters L. H. Introduction: The GDR in Perspective. // Legters L. H. eds. The German Democratic Republic: a Developed Socialist Society. – Boulder: Westview Press, 1978. – 285 p.
16. Lemmons R. "Imprisoned, Murdered, Besmirched": The Controversy Concerning Berlin's Ernst Thälmann Monument and German National Identity, 1990-1995. // Emden C. and Midgley D. eds. Cultural History and Literary Imagination. Memory traces: 1989 and the Question of German Cultural Identity. – Oxford, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Frankfurt am Main, Wien: Peter Lang, 2005. – 348 p.
17. Markovits A. Anti-Americanism and the Struggle for a West German Identity. // Merkl P. eds. The Federal Republic of Germany at Forty. – New York, London: New York University Press, 1989. – 482 p.
18. McKay J. East German Identity in the GDR. // Grix J. and Cooke P. eds. East German Distinctiveness in a Unified Germany. – Birmingham: The University of Birmingham Press, 2002. – 171 p.
19. Merkl P. H. Introduction: Reinventing German National Identity. // Merkl P. H. eds. The Federal Republic of Germany at Forty-Five. Union Without Unity. – New York: New York University Press, 1995. – 500 p.
20. Merritt A. J., Merritt R. L. Public Opinion in Occupied Germany. – Urbana: University of Illinois Press, 1970. – 328 p.
21. Neugebauer G. Change and the Transition of the East German Political System: A Chronicle. // Weil F. D. eds. Research on Democracy and Society I: Democratization in Eastern and Western Europe. – Greenwich: JAI, 1993. – 309 p.
22. Norden A. Morder über Westdeutschland: Aus der Deutsche Einheit in Berlin. // Die Nation und Wir. – 1958. – № 2. – P. 120-133.
23. Robteutscher S. Competing Narratives and Social Construction of Reality: The GDR in Transition. // German Politics. – 2000. – Vol. 9, № 1. – P. 61-82.
24. Schorlemmer F. "Von den Trümmer einer gescheiterten Alternative". // Schorlemmer F. Bis alle Mauern fallen: Texte aus einem verschwundenen Land. – Berlin: Verlag der Nation, 1991. – 207 p.
25. Welsh H. A., Pickel A., Rosenberg D. East and West German Identities: United and Divided? // Jarausch H. eds. After Unity. Reconfiguring German Identities. – Oxford: Berghahn Books, 1997. – 216 p.
26. Wende P. A History of Germany. – Hampshire: Palgrave MacMillan, 2005. – 211 p.
27. Zapf W. Der Untergang der DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung. // Giesen B., Leggewie C. eds. Experiment Vereinigung. Ein sozialer Grossversuch. – Berlin: Rotbuch Verlag, 1991. – 41p.

SUMMARY

Tregub O. COLLECTIVE IDENTITY FORMATION IN FRG AND GDR (1945-1990)

The aim of the article is to introduce different approaches to the collective identity formation processes in FRG and GDR during 1945-1990 years. The article focuses on several aspects of socialist national identity process formation in GDR and capitalist national identity process formation in FRG. Among them are the following: territory, history, economy and politics as well as antifascism, communism, americanism and the outcomes of the double block system resistance during the Cold war period.